

Maciej Hubka

(Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim)

Piotrkowska Rada Delegatów Robotniczych 1919–1920

Rady Delegatów Robotniczych (dalej: RDR), które funkcjonowały na terenie odradzającego się po okresie zaborów Państwa Polskiego, przekładały się w różny sposób na procesy społeczne i polityczne regionów, w których zostały powołane. Pierwsza z nich powstała jeszcze przed datą przyjętą w historiografii jako początek II RP, a mianowicie w Lublinie 5 listopada 1918 r. W kolejnych miesiącach na terenach byłej Kongresówki powstało ponad 100 RDR. Część z nich utworzono w ośrodkach miejskich, te zaś utrzymywały więź z lokalnymi RDR we wsiach czy folwarkach. Wszystkie były emanacją ugrupowań lewicowych, jednak ta część polskiego środowiska politycznego nie była ideowo jednolita. Wyróżniając podstawowe dwa nurty, można przyjąć podział na ugrupowania o priorytetach: państwowotwórczym oraz rewolucyjnym. W pierwszym przypadku mowa o Polskiej Partii Socjalistycznej (dalej: PPS), w drugim zaś o Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (dalej: SDKPiL) oraz PPS-Lewicy. Nurty te dzieliła koncepcja polityczna dalszych losów Polski i Polaków. W pierwszym przypadku zakładano budowę suwerennego państwa, w którym metodami legislacyjnymi planowano realizować założenia socjalizmu. W drugim zaś – ponad kwestie niepodległości przedkładano rewolucję, wzorowaną na modelu sowieckiej rewolucji październikowej. Jej echa, a także doświadczenia zdobyte przez Polaków biorących w niej udział, przekładały się na realia polityczne na ziemiach polskich.

W dniu 16 grudnia 1918 r. w Warszawie doszło do konsolidacji ruchu komunistycznego, czego początkiem było połączenie się SDKPiL oraz PPS-Lewicy w Komunistyczną Partię Robotniczą Polski (dalej: KPRP). W kolejnych tygodniach model centralny przełożył się na połączenia lokalnych struktur partii założycielskich w komitety KPRP.

Posiadało to również swoje przełożenie na układ sił w tych RDR, które zdołały się zawiązać przed 16 grudnia 1918 r.¹ W ośrodkach, w których rady powstały po tej dacie, rozgrywka polityczna przebiegała pomiędzy PPS a KPRP, a także szeregiem innych ugrupowań lewicowych, działających na danym terenie. Rady powstałe w okresie pierwszych dni niepodległości posiadały o wiele lepsze możliwości rozwoju niż te, które powołano w okresie późniejszym. Miała na to wpływ m.in. atmosfera uniesienia społecznego, przejawiająca się np. rozbrajaniem wojsk okupacyjnych przez Polaków czy też chaos organizacyjny i administracyjny, panujący po ustaniu władz okupacyjnych. Lokalnym przykładem tego typu procesów była sytuacja, jaka zaistniała w Tomaszowie Mazowieckim. Funkcjonująca tam Rada Miejska, w wyniku wcześniej wspomnianych procesów, postanowiła na posiedzeniu 12 listopada 1918 r. złożyć swe mandaty na ręce powstałej dzień wcześniej RDR. Stan ten uznany został przez władze państwowe za nielegalny, w wyniku czego sytuacja po miesiącu wróciła do *status quo*. Tomaszowscy radni miejscy tłumaczyli swą listopadową decyzję właśnie presją chwili oraz dezorientacją. Możliwe, że wynikało to również z faktu podkopania ich autorytetu w społeczeństwie jako radnych pochodzących z wyborów kurialnych, prowadzonych pod nadzorem niemieckich władz okupacyjnych².

W przypadku RDR powstałych w dalszej perspektywie czasu, utraciły one okazję do zaistnienia na szerszą skalę w lokalnych strukturach władzy. Władze cywilne i wojskowe Polski, pomimo iż nadal przeżywające liczne przeobrażenia organizacyjne³, sprostały wyzwaniu nadzoru nad nastrojami społeczno-politycznymi czy też szeroko rozumianymi kwestiami bezpieczeństwa wewnętrznego – do czego

---

¹ Do tych RDR zaliczyć można rady powstałe w: Dąbrowie Górniczej (8 XI), Częstochowie i Warszawie (9 XI), Sosnowcu (13 XI) czy też Łodzi (15 XI); S. Fijałkowski, *Z dziejów Rad Delegatów Robotniczych w Piotrkowskim*, [w:] *Ziemia piotrkowska u progu niepodległości*, red. M. Gašior, Piotrków Trybunalski 1989, s. 119–120.

² Szerzej zob.: A. Wróbel, *Władze miasta Tomaszowa Mazowieckiego w pierwszych latach niepodległości (1918–1921)*, [w:] *Drogi do niepodległości*, red. P. Zawilski, Tomaszów Mazowiecki 1998, s. 70–71.

³ Więcej na ten temat, również w odniesieniu do realiów lokalnych oraz archiwalnej bazy źródłowej, można odnaleźć w: M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku. Wydanie II uzupełnione*, Łódź 1995, s. 78–79; W. Jarno, *Garnizon piotrkowski w pierwszych latach II Rzeczypospolitej (1918–1921)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” (dalej: PZH) 2001, t. 3, s. 99–101; M. Hubka, *Źródła do wojny polsko-rosyjskiej 1919–1921 w zasobie Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim i Oddziału w Tomaszowie Mazowieckim*, [w:] *W cieniu „czerwonej zarazy”. W 90. rocznicę Bitwy Warszawskiej 1920 roku*, red. T. Matuszak, Piotrków Trybunalski – Opoczno 2010, s. 63–85.

zobowiązywał ich ówczesny stan prawny⁴. O wiele bardziej jednak na kształt i działalność rad przełożyły się różnice polityczne pomiędzy PPS a KPRP. Po początkowym okresie współpracy, u schyłku 1918 r., rozdzźwięk pomiędzy obydwojema ugrupowaniami był już na tyle znaczny, iż w zasadzie przesądził o losie RDR w całym kraju. Ważnym determinantem w tym okresie była również wojna, prowadzona od lutego 1919 r. przez Polskę z Rosją, w której przywództwo polityczne przejęli bolszewicy. O ile PPS – pomimo polaryzacji we własnym środowisku – ostatecznie wsparła wysiłek zbrojny II RP, o tyle KPRP opowiedziała się po stronie nieprzyjaciela. Na terenie powiatu piotrkowskiego czy też w jego sąsiedztwie powstało kilka mniejszych i większych RDR, które mimo tego nie odegrały znaczącej roli w życiu politycznym i społecznym regionu. Oprócz piotrkowskiej RDR, powstałej w styczniu 1919 r., można tu przytoczyć przykłady rad z Moszczenicy w gminie Bogusławice (RDR związana z fabryką Endera), z Woli Krzysztoporskiej w gminie Krzyżanów (fabryka Maurycego Szereszewskiego) czy też z Gajkowic w gminie Podolin⁵. Były to rady peryferyjne, oparte o lokalne i nieliczne środowiska robotnicze, o których zachowały się jedynie zdawkowe informacje w źródłach archiwalnych. W przypadku opoczyńskiej RDR, powstałej 16 grudnia 1918 r., liczyła ona jedynie 20 delegatów, z czego 13 z PPS⁶.

W literaturze dotyczącej historii PPS czy KPRP w omawianym okresie, oprócz opisów działalności największych RDR, odnaleźć można również opinie, pozwalające na określenie, w jaki sposób obie partie postrzegały współtworzone RDR, a także w jaki sposób rzutowało to na dalsze ich losy. W przypadku socjalistów rady te miały spełnić rolę reprezentacji robotniczej, popierającej politykę rządów ludowych. Ważna w tym względzie była wielopartyjna struktura rad, w których, obok PPS i KPRP, znaleźć mieli się reprezentanci innych stronnictw, takich jak Narodowy Związek Robotniczy czy też żydowski „Bund”. Lewicowe skrzydło PPS, będące w opozycji do umiarkowanej centrali, zbliżało się w swych poglądach na rolę rad do komunistów. Ci zaś upatrywali w RDR ośrodków ruchu rewolucyjnego, przedkładając je

⁴ Szerzej na ten temat: W. Kozyra, *Działalność kierownictwa resortu spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w czasie konfliktu polsko-bolszewickiego: luty 1918 – październik 1920*, [w:] *Rok 1920. Wojna i polityka*, red. M. Szumiło, Lublin 2011, s. 29–48.

⁵ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: APPT), *Komisariat Rządu Ludowego w Piotrkowie* (dalej: KRLP), zesp. nr 909, sygn. 43, k. 5.

⁶ S. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 131–132. Pewne informacje zachowały się również na temat RDR z Zelowa czy Radomska.

nad władze kształtującą się w II RP. Sytuacja taka doprowadzała do licznych animozji, których przedmiotem były kwestie nie tylko samego udziału w RDR, lecz również próby zastąpienia nimi władz lokalnych, np. rad miejskich. Kształtująca się w ten sposób sytuacja powodowała degrengoladę w łonie PPS. W zestawieniu z poglądami na prowadzoną w tym czasie wojnę (postulaty jej zakończenia, przedstawianie jej jako wojny zaborczej, antyrobotniczej, etc.) kwestia RDR przyczyniła się do rozłamu wewnątrz partii, powstania PPS-Opozycji, której członkowie następnie zasilili szeregi KPRP. Komuniści, zgodnie z przyjętą przez nich linią działania, dążyli do komasacji wysiłku rad lokalnych, organizacji ich na szczeblu centralnym i stworzenia dzięki temu przychylnych warunków do zastąpienia nimi najwyższych organów państwowych. W skutek powziętego w czerwcu 1919 r. przez PPS bojkotu rad, a przez to ich rozbitcia, a także stopniowego odpływu z nich przedstawicieli innych frakcji, komuniści stopniowo tracili wpływ na ich działanie, a w ostatecznym rozrachunku nie tylko nie zdołali zrealizować swych zamiarów, lecz również nie powstrzymali upadku samych RDR⁷.

Realia, w jakich powstała i działała piotrkowska RDR, były zbliżone do sytuacji w skali kraju. Różnica polegała na fakcie, iż – jak już wcześniej wspomniano – została utworzona po dacie 16 grudnia 1918 r. Pierwszeństwo w niej przypadło lokalnym, okrzepłym już strukturom piotrkowskiej organizacji PPS, która w geografii politycznej własnej partii zajmowała jej lewe skrzydło. Nastroje społeczeństwa miasta i powiatu piotrkowskiego nosiły znamiona ciężkich lat okupacji austrowęgierskiej. Zniszczenia wojenne, upadek gospodarczy i finansowy, bolesne braki aprowizacyjne, przeludnienie, niski stan higieny i bezrobocie stwarzały podatny grunt dla nastrojów rewolucyjnych⁸. Ponadto, w wyniku migracji wywołanych sytuacją polityczną, na omawianym terenie znaleźli się nie tylko dawni działacze rewolucyjni,

---

⁷ Por.: J. Tomicki, *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1982, s. 74–78; idem, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983, s. 191–192, 202, 206–208, 218–223; W. Suleja, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1988, s. 143–147; J. Holzer, *PPS, Szkic dziejów*, Warszawa 1977, s. 96–97; C. Kozłowski, *Z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1975, s. 130–137; H. Cimek, L. Kieszczyński, *Komunistyczna Partia Polski 1918–1938*, Warszawa 1984, s. 22–34; A. Czubiński, *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938)*, Warszawa 1985, s. 42–52; L. Mroczka, *Łódzka Organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1918–1926*, Łódź 1971, s. 56–59, 62–70.

⁸ Por.: A. Piasta, *Piotrków Trybunalski w latach pierwszej wojny światowej*, Piotrków Trybunalski 2007; M. Hubka, *Straty wojenne powiatu piotrkowskiego w latach 1914–1918*, PZH 2012, t. 13, s. 79–101.

ale również ci, którzy w wyniku wojennych kolei losu byli świadkami bądź brali udział w rewolucji październikowej 1917 r. Problemy te przekładały się na jakość i rytm życia miasta, będącego dalekim zapleczem (choć istotnym) Wojska Polskiego walczącego na linii frontu⁹.

W takich warunkach na lokalną scenę polityczną wstąpiła piotrkowska organizacja partyjna KPRP, która podjęła swą działalność na przełomie lat 1918/1919. Pierwsi jej działacze wywodzili się głównie ze środowiska kolejarskiego – będącego w tym czasie największą, liczącą 15 działaczy, komórką partyjną w mieście. Innych ognisk życia partyjnego należy upatrywać w gronie robotników hut szkła „Hortensja” i „Kara”, a także wśród robotników budowlanych oraz pracowników fabryki włókienniczej na Bugaju. Połączenie się kół partyjnych w jednolitą organizację miejską miało miejsce w końcu marca 1919 r., co spotkało się z dezaprobatą, a następnie z falami wystąpień antybolszewickich ze strony miejscowych działaczy PPS. W kolejnych miesiącach komuniści podjęli działalność agitacyjną w terenie wiejskim. Władze państwowe oceniały liczebność KPRP w powiecie piotrkowskim w tym czasie na ok. 200 członków i sympatyków. Kierownictwo partii komunistycznej spoczywało w rękach działaczy posiadających już doświadczenie organizacyjne, w gronie których znaleźli się m.in.: Kazimierz Andrzejewski, Jan Wesołowski, Franciszek Śliwiński, Stefan Bek, Józef Dybalski, Stefan Piekarczyk czy też Józef Sobiechart. Kadra ta podlegała jednak fluktuacji w wyniku działań polskich organów bezpieczeństwa¹⁰.

Dotychczasowy stan wiedzy na temat RDR działającej w Piotrkowie, ujęty w historiografii regionalnej, prezentuje się niewiele lepiej od wspomnianych wcześniej przypadków rad z terenu powiatu. Większe partie materiału odnoszącego się do omawianych zagadnień stanowiły jedynie tło bądź uzupełnienie dla szeroko pojętej problematyki dziejów ruchu robotniczego w powiecie doby II RP¹¹.

---

⁹ Por.: P. Baranowski, M. Broniarczyk, *Piotrków w okresie wojny polsko-rosyjskiej (1919–1921)*, „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego” 2010, z. 8, s. 8–29.

¹⁰ Zob.: M. Hubka, *KPRP w regionie piotrkowskim w latach 1918–1920*, [w:] *Partia komunistyczna w Polsce. Struktury – ludzie – dokumentacja*, red. D. Magier, Lublin 2012, s. 35–47.

¹¹ Spośród istotniejszych publikacji wymienić należy, oprócz cytowanego już artykułu Stefana Fijałkowskiego, m.in.: B. Wachowska, *Z dziejów piotrkowskiej organizacji Komunistycznej Partii Polski*, „Studia Regionalne” 1982, t. VI (XI), s. 61–85; eadem, *Z dziejów ruchu robotniczego w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1918–1939*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967, s. 97–128.

Piotrkowska RDR powstała z inicjatywy miejscowych socjalistów i komunistów 17 stycznia 1919 r.¹². W jej skład weszło ok. 120 członków¹³, przy czym komuniści stanowili jedynie ok. 4% ogółu¹⁴. Według ustaleń S. Fijałkowskiego, PPS w tejże RDR posiadała ok. 50 członków, natomiast KPRP jedynie 2¹⁵. Mimo niewielkich rozbieżności w literaturze i materiale źródłowym, przytoczone powyżej dane świadczą o zdominowaniu rady przez socjalistów. W składzie Komitetu Wykonawczego RDR znaleźli się: Kazimierz Szmidt (Przewodniczący, PPS), Kazimierz Czerwiński (Zastępca Przewodniczącego, PPS), Krzemieniewski (Sekretarz) oraz Wł. Szwajkowski, Kazimierz Suchara, Kosiacki, Szal i Łareci¹⁶. Mimo znaczącej przewagi PPS, lokalni komuniści starali się na miarę swoich sił wykorzystać fakt działania rady do swoich celów politycznych. Należy przy tym mieć na uwadze, iż okres powstania rady zastał ich samych na wczesnym etapie organizacyjnym – działających w partyjnych kołach zakładowych czy też środowiskowych. Można w tym upatrywać jednej z przyczyn tak niewielkiego ich uczestnictwa w RDR. W zredagowanej przez nich odezwie, kolportowanej w listopadzie 1918 r., a zatem jeszcze przed powstaniem piotrkowskiej RDR, nakłaniali robotników miast i wsi do: [...] *objęcia całej władzy politycznej przez Rady Delegatów Robotniczych, chłopskich i żołnierskich, do wprowadzenia rządów robotniczych – dyktatury proletariatu* [...]¹⁷. Podobne echa odnaleźć można w odezwie piotrkowskiej RDR z dnia 11 marca 1919 r., nawołującej ludność do podjęcia strajku powszechnego w dniach 12–13 marca tegoż roku: [...] *Was może ręka rządu i żandarmów jeszcze nie dotknęła w takim stopniu, jak gdzieindziej Waszych braci. Opuścić rąk jednak w tej walce nie wolno. Wspólnie Wam pracować, wspólnie walczyć, wspólne zbierać plon. Solidarność jest Waszą potęgą. Niech się ugnie wróg, niech przed pierwszym Waszym rewolucyjnym zrywem zadrży, niech pozna, że wola ludu jest niezłomną.* [...] *Niech żyją Rady Delegatów Robotniczych! Niech żyje strajk powszechny! Precz z wojną zaborczą!* [...]¹⁸. W tym przypadku widoczne było już

---

¹² S. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 130.

¹³ APPT, KRLP, sygn. 5, k. 135.

¹⁴ W porównaniu z innymi RDR w kraju, był to jeden z najniższych odsetków udziału komunistów; J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919...*, s. 305.

¹⁵ S. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 131.

¹⁶ APPT, KRLP, sygn. 5, k. 135.

¹⁷ APPT, *Zbiór Karbowski*, zesp. nr 543, sygn. 78.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), *Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi* (dalej: KWPZPRwŁ), zesp. nr 1063, sygn. 1634, k. 6–7.

stanowisko wobec prowadzonej od miesiąca wojny z Rosją Sowiecką¹⁹, odnosząc się do kwestii planowanego strajku, do którego ostatecznie nie doszło. Wynikało to z faktu wycofania się PPS z ogólnej inicjatywy (w skali kraju), motywowanej obawą o przerodzenie się go w przyczynek do rozruchów o charakterze rewolucyjnym, co oczywiście wpisane było w ówczesną strategię działania KPRP.

Marzec 1919 r. był dla piotrkowskiej RDR czasem znamienym. Kryzys w relacjach na linii PPS – KPRP oraz wspomniana wcześniej nieudana akcja strajkowa przesądziły o jej losach. Pomimo iż działała do początku 1920 r.²⁰, to po opuszczeniu jej przez socjalistów była najprawdopodobniej efemerydą, skupiającą w sobie jedynie komunistów, a być może też przedstawicieli socjalistycznych ugrupowań żydowskich. Niemniej jednak brak jest przekazów źródłowych, mówiących o jakichkolwiek inicjatywach przez nią podejmowanych – tak w przypadku akt wytworzonych przez piotrkowskie starostwo powiatowe, jak i w protokołach piotrkowskiej rady miejskiej. S. Fijałkowski podaje, iż rada angażowała się w proces aprowizacji miasta, poprzez organizację dostaw żywności oraz pozyskiwanie jej od lokalnych rolników²¹. Zapewne miało to miejsce w pierwszych miesiącach roku 1919, a wysiłek ten był najprawdopodobniej inicjatywą piotrkowskiej PPS.

PPS jako główna siła polityczna w piotrkowskiej RDR, pomimo swego lewicowego odchylenia, zrezygnowała z forsowania rady jako alternatywy dla kształtujących się struktur władzy państwowej. Skupiając się na wyborach samorządowych, pozbawiła współtworzoną – czy raczej ze względu na odsetek członków – utworzoną przez siebie RDR szerszego zaplecza politycznego i społecznego. O ile piotrkowska rada nie odegrała znaczącej roli w życiu politycznym miasta, o tyle – na miarę struktur lokalnych – przyczyniła się do oczyszczenia szeregów socjalistów z działaczy komunizujących, co i tak najpewniej miało by miejsce w wyniku ogólnej sytuacji panującej w kraju. Jednak ten właśnie przejaw działalności piotrkowskiej RDR uznać należy za najistotniejszy. Dla komunistów rada odegrała również znaczenie w sensie organizacyjnym – konsolidacji lokalnych struktur partyjnych. O ile w momencie utworzenia rady nie byli na tyle silni, aby podjąć w jej

---

¹⁹ W podobnym duchu utrzymana była postawa choćby warszawskiej RDR. Również w protokole obrad tejże rady z dnia 4 marca 1919 r., odnaleźć można echa antywojenne, odnoszące się do kwestii zarówno ekonomicznych, jak i ściśle ideologicznych; *Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach*, opr. J. Borkowski, Warszawa 1990, s. 35–37.

²⁰ APŁ, KWPZPRwŁ, sygn. 1634, k. 1.

²¹ S. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 130.

ramach skuteczne działania, o tyle udział w niej stał się jedną z możliwości szerszej współpracy luźnych kół partyjnych, zwieńczonej powstaniem komitetu miejskiego. W momencie kiedy przejęli kontrolę nad radą, miała ona już zapewne charakter kadłubowy. Stosunek komunistów do wojny oraz kwestii ustrojowych spowodował, iż wraz z nimi była postrzegana negatywnie przez państwowe organa bezpieczeństwa.

Abstract

The Piotrkow Council of Workers' Delegates 1919–1920

The Councils of Workers' Delegates (RDR), that were established at dawn of Polish independence, were in this period of new state's organisation a political centres with varying influence on local communities. The Piotrkow RDR was formed in January 1919. The few sources prescribed to date do not speak much about its activities, which soon began to diminish as a result of conflict between the Socialists and the Communists. Although the council was active until the early 1920, the first weeks of its operation saw an initial weakening followed by a fall. This short material is intended to systematise knowledge about the Piotrkow RDR and to evaluate its activity. Although the council did not play a greater role in the region, it was briefly part of his political life.

Keywords: Council of Workers' Delegates, Piotrkow, Polish Socialist Party, Communist Workers' Party of Poland

Słowa kluczowe: Rada Delegatów Robotniczych, Piotrków, Polska Partia Socjalistyczna, Komunistyczna Partia Robotnicza Polski

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Łodzi

- *Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Łodzi*

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

- *Komisariat Rządu Ludowego w Piotrkowie*
- *Zbiór Karbowski*

Literatura

- Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku. Wydanie II uzupełnione*, Łódź 1995.
- Baranowski P., Broniarczyk M., *Piotrków w okresie wojny polsko-rosyjskiej (1919–1921)*, „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego” 2010, z. 8.
- Cimek H., Kieszczyński L., *Komunistyczna Partia Polski 1918–1938*, Warszawa 1984.
- Czubiński A., *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938)*, Warszawa 1985.
- Fijałkowski S., *Z dziejów Rad Delegatów Robotniczych w Piotrkowskim*, [w:] *Ziemia piotrkowska u progu niepodległości*, red. M. Gąsior, Piotrków Trybunalski 1989.
- Holzer J., *PPS, Szkic dziejów*, Warszawa 1977.
- Hubka M., *KPRP w regionie piotrkowskim w latach 1918–1920*, [w:] *Partia komunistyczna w Polsce. Struktury – ludzie – dokumentacja*, red. D. Magier, Lublin 2012.
- Hubka M., *Straty wojenne powiatu piotrkowskiego w latach 1914–1918*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2012, t. 13.
- Hubka M., *Źródła do wojny polsko-rosyjskiej 1919–1921 w zasobie Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim i Oddziału w Tomaszowie Mazowieckim*, [w:] *W cieniu „czerwonej zarazy”, W 90. rocznicę Bitwy Warszawskiej 1920 r.*, red. T. Matuszak, Piotrków Trybunalski – Opoczno 2010.
- Jarno W., *Garnizon piotrkowski w pierwszych latach II Rzeczypospolitej (1918–1921)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2001, t. 3.
- Kozłowski C., *Z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1975.
- Kozyra W., *Działalność kierownictwa resortu spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w czasie konfliktu polsko-bolszewickiego: luty 1918 – październik 1920*, [w:] *Rok 1920. Wojna i polityka*, red. M. Szumiło, Lublin 2011.
- Mroccka L., *Łódzka Organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1918–1926*, Łódź 1971.
- Piasta A., *Piotrków Trybunalski w latach pierwszej wojny światowej*, Piotrków Trybunalski 2007.
- Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach*, opr. J. Borkowski, Warszawa 1990.
- Suleja W., *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1988.
- Tomicki J., *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1982.
- Tomicki J., *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983.
- Wachowska B., *Z dziejów piotrkowskiej organizacji Komunistycznej Partii Polski*, „Studia Regionalne” 1982, t. VI (XI).
- Wachowska B., *Z dziejów ruchu robotniczego w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1918–1939*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967.
- Wróbel A., *Władze miasta Tomaszowa Mazowieckiego w pierwszych latach niepodległości (1918–1921)*, [w:] *Drogi do niepodległości*, red. P. Zawilski, Tomaszów Mazowiecki 1998.